מהים עד ההר

הכנס השנתי למחקר ולחידושים בחפירות

צפון הארץ 2025

מרחב צפון ברשות העתיקות, בית הספר לארכיאולוגיה
ולתרבויות ימיות באוניברסיטת חיפה ומוזיאון הכט

עורכים:
ואליד אטרש
רביע חמיסה

תשפ"ז – 2026

עורכים
ואליד אטרש
רביע חמיסה

עריכת לשון:
גלית סמאורה־כהן
ואליד אטרש

סדר, עיצוב והבאה לדפוס
הגר מימון

תצלום עטיפה
כריכה קדמית: התאטרון הסוורי בבית שאן (צילום: ואליד אטרש).

כריכה אחורית: חורבת טבת, ממצאים מקבורות אופרה (צילום: סשה פליט, באדיבות עומר סרגי וקרן קובלו־פארן, משלחת חורבת טבת, אוניברסיטת תל אביב ורשות העתיקות).

© כל הזכויות שמורות לרשות העתיקות
ת"ד 586, ירושלים 91004
ISBN 978-965-7838-40-2
EISBN 978-965-7838-41-9

הודפס בדיגיפרינט זהב בע"מ, תשפ"ז 2026

תוכן עניינים

דבר העורכים

מחזור דמוגרפי של קהילה פרהיסטורית באתר הנטופי טרסת מערת הנחל (אל־ואד) 7
ראובן ישורון, אליזבטה בוארטו, מעיין לב, מאיר אורבך, קאתרין אוג'מה, סיגל לביא־אלבז, לינדה איימוס, ומינה וינשטיין־עברון

יישוב מתקופת הברונזה הקדומה 1א' מדרום לתל מגידו 19
ניקולס בננסטיין, אלה ירושביץ, איציק פז, מתיו אדמס, יותם טפר

חידושים בחקר תקופת הברונזה הקדומה 1ב' והטמנות מתקופת הברונזה המאוחרת 2 בסביבת תל מגידו 29
אמיר גולני, מרינה בקר־שמיר, עביר חטיב, האלה חלבי, פולינה ספיבק, ניקיטה קייב, גרגורי לייפירר, ערפאן נג'ר, אנסטסיה איסאבה איואנובה וברק צין

גילויים חדשים בסביבת מגידו: בין עולם החיים לפולחן המתים בתקופת הברונזה 51
מרינה בקר־שמיר, ברק צין, ערפאן נג'אר, צחי לנג, גרג לייפרר, אנסטסיה איסאבה איואנובה, הנדריק (אנו) ברון, עביר ח'טיב ואמיר גולני

התעוררות המרחב הכפרי של פחוות מגידו תחת שלטון אשור: מבט מחורבת טבת 67
עופר נוה, יואב צור, עומר זידאן, קרן קובלו־פארן, עומר סרגי

תל שדוד לאורך הדורות: מסקנות ראשוניות משלוש עונות חפירה 83
עומר סרגי, וויליאם שנידווינד, יואכים קראוזה, האנס בצל וקרן קובלו־פארן

השלטונות האשורי והפרסי במרחב הכפרי של עמק יזרעאל: מבט מחורבת טיריה צפון 105
עומר זידאן, קרן קובלו־פארן, עופר נוה ועומר סרגי

חורבת ורדים: אתר מבוצר מהתקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה 123
ברק צין, יובל שחר, יותם טפר

חורבת שקייף ברמת הגולן: סיפור על התיישבות קצרת מועד ונטישה 139
אניה קליינר, אורי ברגר ומיכאל אזבנד

מחנה הלגיון הרומי בלגיו: תוצאות ראשונות מחפירת הבדיקה לאורך כביש 66 (2023–2025) 153
יותם טפר, ערפאן נג׳ר וברק צין

בין מרחצאות לקדושה: גילויים חדשים בתיאטרון הרומי של חמת גדר 177
ואליד אטרש וראפע אבו ריא

בין אסתטיקה למתמטיקה: ״יחס הזהב״ בתכנון התיאטראות הרומיים של צפון ארץ ישראל 193
דב תמרקין

פסיפס וכתובות חדשות בבית הכנסת בקצרין 207
צביקי בדיחי, מיכאל אזבנד, אורן זינגבוים

מבנה ציבור בח׳ירבת מג׳דע — האם בית כנסת שומרוני? 221
אלכס קוזלוב

אושה העתיקה: גשר בין עבר, הווה ועתיד 231
עינת עמבר־ערמון, הנאא עבוד, יאיר עמיצור וואליד אטרש

איך להציג מורשת בלתי נגישה: האתרים הניאוליתיים הטבועים בחוף הכרמל 261
שירלי בן דור אבין ודוד פריזם

כלי שיט עתיקים בלגונה של דור: מבט בין־דורי במחקר הארכאולוגי 269
דבי צויקל

מחזון להתחדשות: בנימין זאב הרצל, ראובן הכט וחידוש מוזיאון הכט בחיפה 279
תמר רבי־סלהוב

פסיפס וכתובות חדשות בבית הכנסת בקצרין

צביקי בדיחי, רשות העתיקות; מיכאל אזבנד, המכללה האקדמית כנרת והמכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה; אורן זינגבוים, מדרשת הגולן

באתר הארכאולוגי קצרין, המשמש כיום אתר תיירות מוכר בשם 'הכפר התלמודי', נחשפו שרידים של יישוב קדום שעליו נבנה הכפר הסורי המודרני קסרין. מאז שנות ה־70 של המאה הכ' ערכו בו משלחות אחדות סקרים וחפירות, בעיקר בבית הכנסת, בבתי המגורים ובבית הקברות. האתר מתוארך בעיקר לתקופות הרומית, הביזנטית והממלוכית.

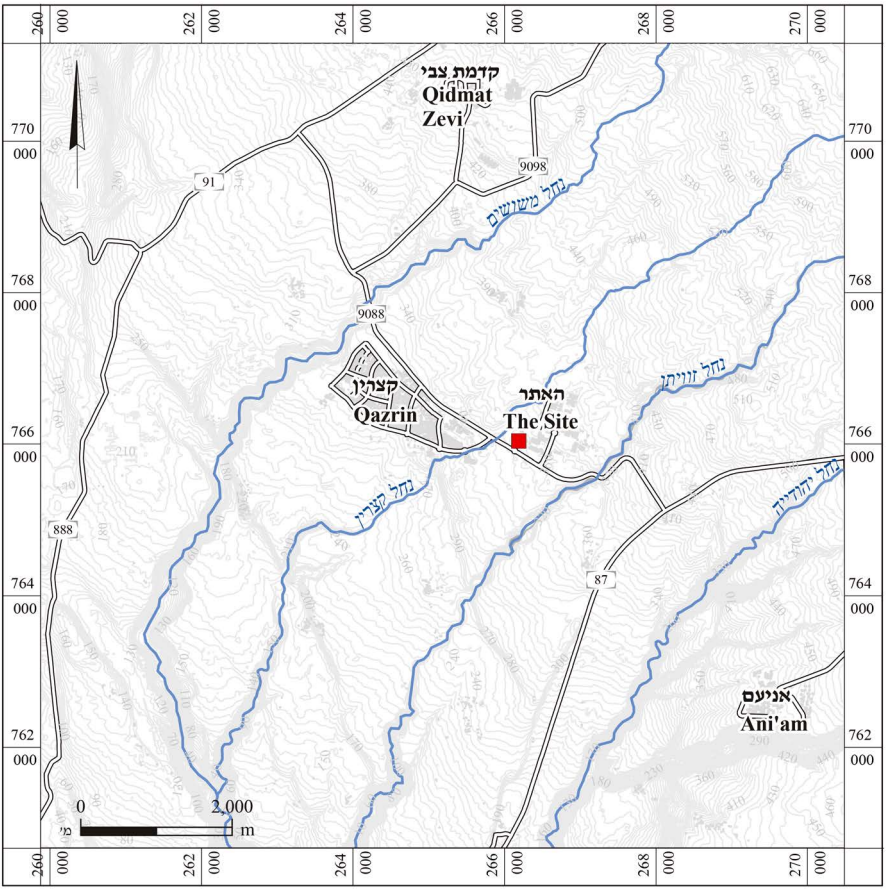
בשנת 2025 נערכה חפירה מצומצמת בבית הכנסת העתיק, שהייתה חלק מעבודות שימור ופיתוח להקמת מרכז למבקרים. החפירה התמקדה בשני אזורים בצדו הדרומי של המבנה, שלא נחשפו במלואם בעבר. בסיטרה המערבית, מתחת לעמוד כפול של ארון הקודש, בין העמודים הדרומיים, התגלה פסיפס גיאומטרי. בסיטרה המזרחית, בין שני העמודים במרכז, מתחת לקורת בזלת ארוכה, נחשף פסיפס נוסף, ובו כתובות הקדשה בארמית, המזכירות שמות של תורמים.

שני הפסיפסים הוצאו לשימור, וזה אפשר חפירת בדיקה מתחתיהם. במהלך החפירה נחשפו שכבות מוכרות מחפירות קודמות במבנה, ובהן רצפת טיח מהשלב המאוחר, פסיפס צבעוני ורצפה קדומה. ממצאי כלי החרס שנמצאו מתחת לרצפה הקדומה, מאפשרים לתארך שלב זה לתקופה הרומית המאוחרת (סוף המאה הג'–ראשית המאה הד' לסה"נ). בבור בדיקה בסיטרה המזרחית נתגלה קטע של צינור, שנעשה מארבע חוליות חרס וחרסים מהתקופה ההלניסטית מעל סלע האם.

למרות היקפה המצומצם של החפירה, ממצאים אלה תורמים להבנת שלבי הבנייה של בית הכנסת ולשחזור התפתחות האתר לאורך התקופות.

מבוא

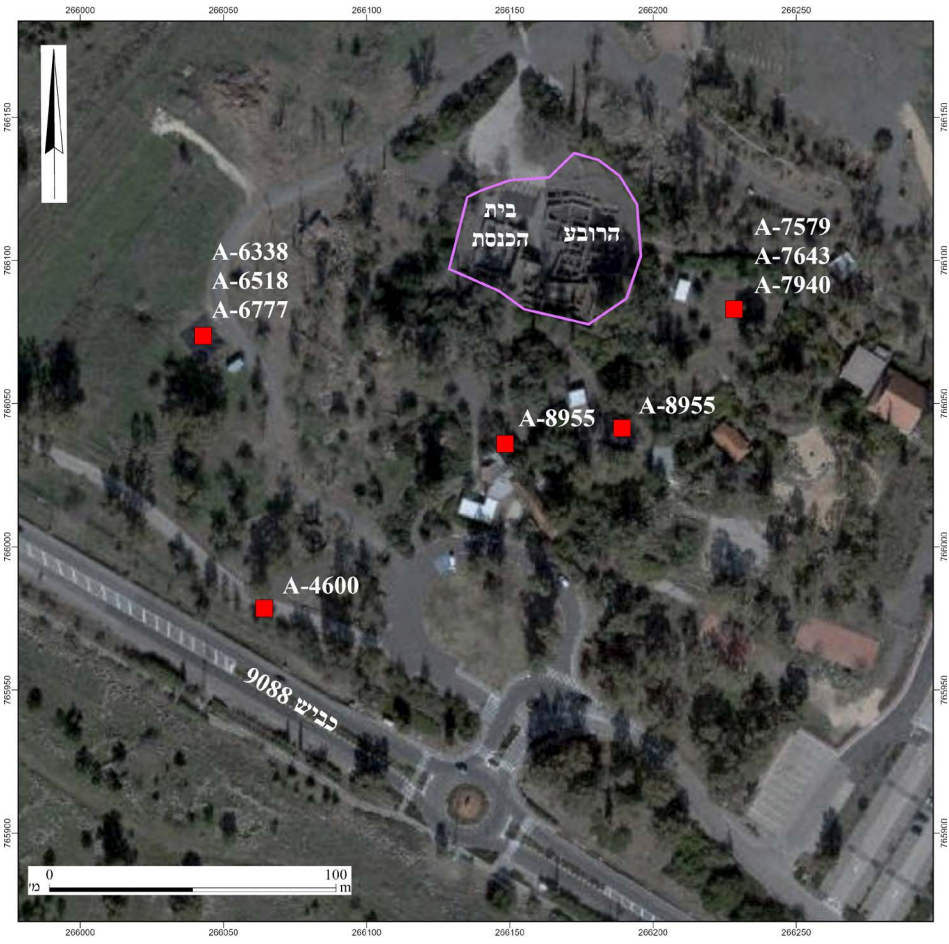
האתר הארכיאולוגי קצרין נמצא מתחת לכפר המודרני קסרין, שננטש בשנת 1967 (איור 1). עד כה נערכו בו חפירות וסקרים שהתמקדו בבית הכנסת, בבתי המגורים ובבית הקברות. בבית הכנסת נערכו כמה חפירות עיקריות: בשנים 1971–1972 ערך את החפירות דן אורמן, בשנים 1975–1976 ערכו אותן מנשה בן ארי ושמואל בר לב ובשנת 1978 ערכו אותן בר לב וצבי אורי מעוז (אורמן תשמ"ד: 531–544; תשנ"ו: 519–521; Urman 1995: 373–617). בשנים 1982–1984 חפרו מעוז, אן קילברו ורחל חכליל בבית הכנסת (מעוז 1992; Ma'oz 2023; Hachlili 2013: 79–110) ובשנים 1983–1990 חפרה קילברו רובע מגורים סמוך לבית הכנסת וממזרח לו (קילברו 1992; Killebrew 1997; Betlyon and Killebrew 2016). בחפירות נוספות בשטח הכפר הקדום נחשפו שרידים בעיקר מהתקופות הרומית והביזנטית. בשנת 2005 חפר אורן זינגבוים בשוליים הדרומיים־המערביים של האתר (זינגבוים 2009), בשנים 2011–2013 הוא חפר בחלקו המערבי של הכפר (זינגבוים 2014) ובשנים 2015–2017 הוא חפר בחלקו המזרחי של הכפר (זינגבוים 2017). בחפירות אלו נמצאו שכבת חיים מהמאות הג'–הד' לסה"נ וכמה שברים של כלי אבן. בשנת 2021 (איור 2) חפר צביקי בדיחי בחלקו הדרומי של הכפר מבני מגורים מהתקופות הרומית והביזנטית (בדיחי, זינגבוים ושבטיאל 2025).

איור 1. מפת איתור (א' שפירו).

בית הכנסת

לפי מעוז, קילברו וחכלילי לבית הכנסת היו שני שלבים עיקריים, ובהם שלוש רצפות. בשלב הראשון (שלב א) עמד מבנה רבוע (15.2 × 15.3 מ'), ולו שתי שורות של שלושה עמודים ורצפת טיח לבן (רצפה 1). שלב זה מתוארך לסוף המאה הג' – ראשית המאה הד' לסה"נ (Hachlili 2013:109; Killebrew 1997), או לסוף המאה הד' לסה"נ (Ma'oz and Killebrew 1988). אורמן תיארך את הקמת המבנה למחצית הראשונה של המאה הג' לסה"נ (Urman 1995:466). בשלב השני (שלב ב1), נבנה קיר צפוני חדש והמבנה הורחב כ־2.5 מ' לצפון. לכל צד נוסף עמוד, כך שבמבנה היו שני טורים של ארבעה עמודים, דבר שהגדיל את שטח המבנה והפך אותו מלבני (איור 3). בשלב זה הונחה רצפת פסיפס, שהתגלו ממנה בחפירות קודמות שרידים מועטים בלבד (רצפה 2). במאה הז' לסה"נ הוחלפה רצפת הפסיפס ברצפת טיח (שלב ב2, רצפה 3). רצפות אלה תוארכו על סמך ממצא המטבעות (Rassalle 2021). בתוך ספסלים שנבנו לאורך הקיר הצפוני (משלב ב1) נמצאו מטבעות מהמאה הו' לסה"נ, ואילו מטמון מטבעות מהמאה הז' לסה"נ נמצא חתום מתחת לרצפת הטיח המאוחרת

איור 2. האתר בקצרין, תצלום מן האוויר (צילם: א' קליינר, עיבדה א' שפירו).

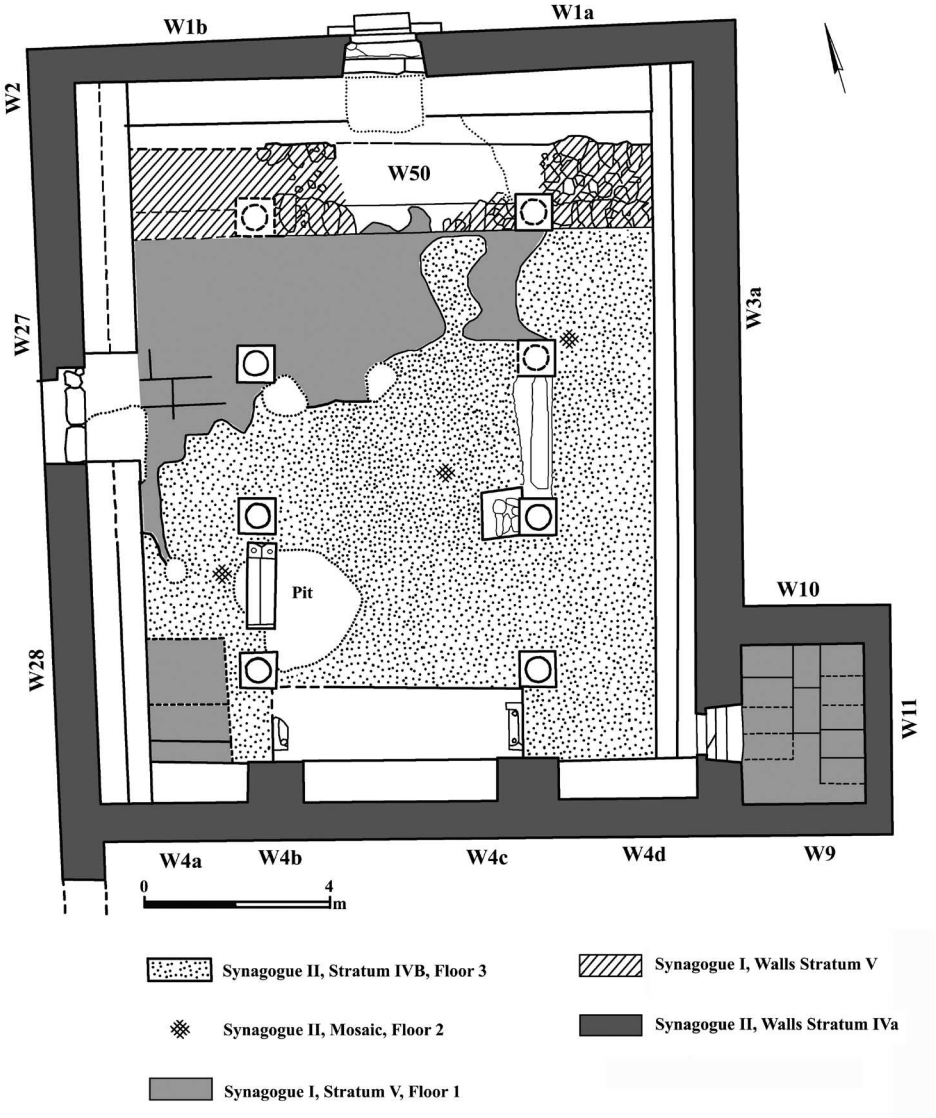
(רצפה 3). מכך הסיקו החוקרים כי את רצפת הפסיפס אפשר לתארך למאה הו' לסה"נ (שלב ב1, רצפה 2) ואת רצפת הטיח שכיסתה אותה יש לתארך למאה הז' לסה"נ (שלב ב2, רצפה 3).

החפירה[1]

בשנת 2025, במסגרת עבודות שימור חדשות בכפר התלמודי, ובמיוחד בבית הכנסת, נערכו חפירות מצומצמות בשני מקומות בחלקו הדרומי של המבנה, באזורים שלא נחשפו במלואם בחפירות

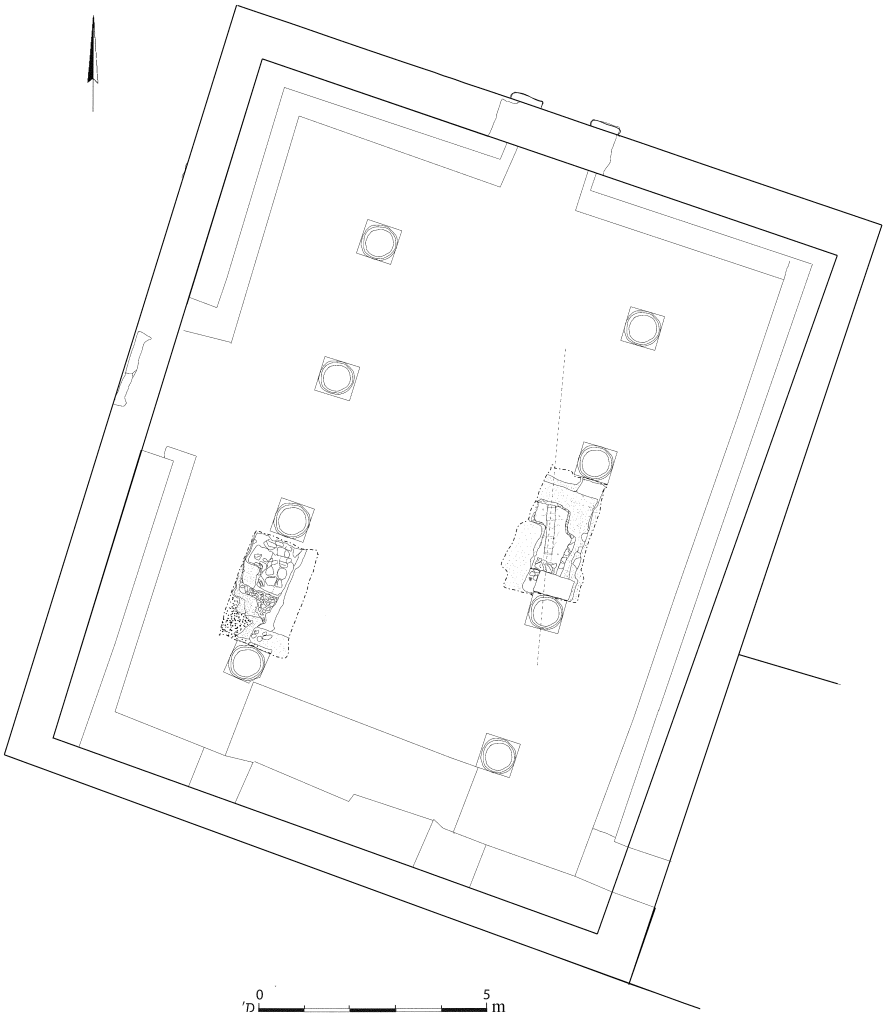
[1] אנחנו מודים לזאב וייס על קריאת המאמר ועל הערותיו, לחגי משגב ולאבנר אקר על הערותיהם וכן אנו מודים לשותפינו לחפירה: שלום אריאל, אביגיל ברכה, חיים בן דוד וערן מאיר, לאניה קליינר ורועי עסיס על הפעולות המקדימות והליווי וכן לגלעד צינמון, מנהל המחוז ברשות העתיקות על הסיוע והתמיכה הרבה, לאבינועם ברויר, מנהל הפארק וליעל שטרסברג, אוצרת מוזיאון עתיקות הגולן, על המעטפת והסיוע לחפירה.

הקודמות (איור 3). באזורים אלו הושארו על הקרקע שני פריטים, האחד הוא קורת בזלת ארוכה (2.46 מ' אורך, 0.17 מ' רוחב בחלקה הצפוני, 0.43 מ' רוחב בחלקה הדרומי, 0.10–0.26 מ' גובה) שנמצאה באזור המזרחי, בין שני העמודים האמצעיים. הנחת קורה זו מתוארכת כנראה לשלב 2b וסמוך לה הושתתה שכבת הטיח של רצפת בית הכנסת המתוארכת למאה הז' לסה"נ. הפריט האחר הוא עמוד כפול (1.83 מ' אורך, 0.53 מ' רוחב, 0.29 מ' גובה), שנמצא באזור המערבי, שוכב בין העמוד הדרומי

איור 3. תכנית בית הכנסת על פי חפירות קודמות (Hachlili 2013:85).

לעמוד שמצפון לו, ששרד כנראה מארון הקודש. חפירה זו נערכה מתחת לפריטים הללו ונמצאו שני קטעים של רצפת פסיפס באתרה (איור 4): בחלק המערבי נחשף פסיפס צבעוני, ולו עיטורים גיאומטריים במגוון צבעים, ובחלק המזרחי התגלה קטע מרצפת פסיפס הנושאת כתובת, רצפה זו היא נושא המאמר. הפסיפס הגיאומטרי מורכב מרקע לבן המחולק למעוינים גדולים באבנים שחורות. בין המעוינים חיבר מרובע קטן צהוב, ובתוך כל מעוין מוקם מעוין נוסף קטן יותר, שהורכב מהיקף שחור ובפנים קו בצבעים כתום, צהוב או לבן. בגלל המקטע הקטן קשה היה לזהות את מקצב התחלופה בצבעים (איור 5).

איור 4. תכנית החפירה: מיקום הממצאים על תכנית בית הכנסת.

איור 5. הפסיפס הגאומטרי (צילום: מ׳ אזבנד).

איור 6. קורת אבן בזלת מעל הכתובת (צילום: מ׳ אזבנד).

הכתובות

הפסיפס, ובו הכתובת נמצא מתחת לקורת הבזלת במהלך עבודות לפיתוח האתר.

מעל הפסיפס ומתחת לקורה נמצאה שכבה דקה של אדמה חומה מעורבת במעט חרסים מהתקופה הביזנטית (איור 6), ובהם נר וקערה מטיפוס PRC 3. לפסיפס (2.37 מ׳ מצפון לדרום ו־0.39 מ׳ ממזרח למערב; איור 7) שלושה צבעים לבן שחור וורוד, ומרבית אבניו הן בגודל אחיד (כ־8 מ״מ), אך נמצאו גם אבנים בגדלים שונים (5–10 מ״מ).

הפסיפס מורכב מארבע כתובות (0.33–0.34 מ׳) סמוכות זו לזו (במרחק של כ־0.16 מ׳) התחומות כל אחת במלבן בגווני שחור וביניהן דגם גיאומטרי דמוי יהלום מוארך בגווני שחור, ורוד ולבן. הכתובת

איור 7. ארבע כתובות הפסיפס (צילום: מ' אזבנד).

נקראת מכיוון האולם אל הסטיו המזרחי. היא אינה שלמה, ונקטעה ממזרח וממערב, מלמעלה ומלמטה. הכתובת ממוסגרת בשתי שורות של אבנים (כ־2 ס"מ עובי) עד המקטע האחרון שבו מופיעה רק שורת אבנים אחת (כ־1 ס"מ עובי); האותיות נעשו בשחור על רקע לבן. מצפון למקטע האחרון, הצפוני, השתמרו אבנים לבנות, ולא נראה המשך לפסיפס.

האותיות שזוהו בכתובות מובאות להלן וממוספרות מדרום לצפון, לפי סדר הקריאה (איור 8):

דכ[רין] [לט]ב
בנוי דבר
ברוקא

[...] נחומה
ברה דיהב

דכ[יר] [לט]ב
יודן בר
[....]
יואנן בר
נגרה
[--]לם

תיאור הכתובות והצעה לקריאה

כתובת 1. בשורה אחת אנו מציעים להשלים את תחילת הכתובת בביטוי הנפוץ בכתובות הקדשה בבתי כנסת קדומים: **דכירין לטב**, המוכר מכמה אתרים של בתי כנסת (נוה 1978:7–8).

בשורות שתיים ושלוש אנו מציעים לקרוא: **בנוי דבר ברוקא**. המונח "בנוי" מופיע בכתובות אחדות, כגון בברעם, בכתובת באבן על חלון "בנוי דאלעזר בר יודן" (CIIP V:6018); לעתים מגיע "בניו" אחר

איור 8. הדגשת האותיות בכתובת (עיבוד: ס' עד).

שם האב, לדוגמה ברמה, בכתובת על משקוף נכתב "אלעזר בר פרחיה ובנוי" (CIIP V:6141), בכפר כנא נכתב "יוסה בר תנחום בר בוטה ובנוי" (CIIP V:6882) ובפסיפס בית הכנסת (Weiss 2005) בציפורי באולם המרכזי נכתב "בר אנינה בר [--]א ובנוי" (CIIP V:6786). המונח "בנוי" מופיע בציפורי גם בכתובת בסיטרה (CIIP V:6792, 6795).

נדיר למצוא אזכור של שם האב ללא שמות הבנים (Naveh 2009; CIIP I: 510), ולא נראה כי בפסיפס בקצרין היה מקום להשלמת שמות הבנים. לעומת זאת, שמות בנים נזכרים בכתובות 2, 3 ו־4. בוואדי חמאם נזכר הצירוף "ברה דשמעונא" (CIIP V: 6627), אולם שם יש די מקום להשלמת שם, ולכן לא ברור אם הכתובת אכן נכתבה מלכתחילה ללא שמות הבנים.

בשורה השלישית מופיע השם "ברוקא" או "ברוקה", המוכר בספרות חז"ל בהקשר של רבי יוחנן בן ברוקא, המופיע למשל במסכת אבות ד:ד. רבי יוחנן בן ברוקא, תנא מהמאה הב' לסה"נ, נזכר בסביבה של לוד ויבנה (ירושלמי, חגיגה פ"א, ה"א; ירושלמי סוטה פ"ג, ה"ד) וגם בבית שערים (תוספתא, תרומות ז, י"ד).

כתובת 2. השורה הראשונה לא השתמרה. גם בשורה השנייה ההשתמרות אינה טובה, אך אפשר להבחין בברור בתיבה האחרונה בשורה באותיות **מה** או **מח**. בתחילת התיבה אפשר לקרוא את המילה "נחו" או אולי "תנחומה", אבל קשה לקבוע. השם תנחומה הוצע להשלמת קריאה על משקוף קבר בציפורי (CIIP V:6835). בשורה הבאה, שורה שלוש, אפשר לזהות את חלקן העליון של שלוש אותיות, שלא ברור איך לשחזר אותן ואת התיבה כולה. אפשר שהאות הראשונה היא ב או ר, על פי הקבלות לאותיות אלו בכתובת, שלהן ארבע אבני פסיפס בחלק עליון. שתי האותיות הבאות הן אולי ח, ה או ר. אנו מציעים לקרוא את המילה "**ברה**". יש כתובות שציון ברה מופיע אחרי השם, כמו בכורסי "ורב]י חנ[ניה ברה "(CIIP V:6632) ובחמת גדר "וקומס פרורוס ברה וקיריס פוטיס חתנה וקירס חנינה ברה" (CIIP V:7372). התיבה האחרונה באותה שורה היא כנראה "**דיהב**" שגם ביטוי זה מופיע בפסיפסים.

כתובת 3. ההשתמרות בשורה הראשונה אינה טובה. המילה הראשונה כנראה **דכיר** ושתי האותיות הראשונות ד וכ קצת התחברו. אפשרות אחרת היא שהאות הראשונה **ת** וסמוך לה מופיע חלק של אות נוספת. גם בסוף השורה אפשר לזהות קצה של אות, ייתכן כי אלו הן שתי אותיות ד וכ שהתחברו ואחריהן האות י, המרכיבות יחד המלה דכיר.

בשורה השנייה אפשר לראות בברור את השם **יודן** הנפוץ מאד בכתובות והמילה השנייה היא **בר**. קשה לקרוא את ההמשך של שורה שלוש, שרואים בה את החלק העליון של שלוש או ארבע אותיות.

כתובת 4. בשורה הראשונה, התיבה הראשונה השתמרה טוב וזוהתה המילה **יואנן**. שם זה אינו מוכר בצורה כזאת בארמית, ייתכן שזוהי ההגייה היוונית של השם **יוחנן**, המופיע במגוון צורות ונפוץ בכתובות יהודיות. בשנת 2023 נמצאה אבן מצבה בבית הקברות העתיק של קצרין ועליה כתובת קצרה בארמית והוצע לקרוא: "חנן (חנני?) בר יוסה".

בכתובות ביוונית שנמצאו מופיע השם אינוס במגוון צורות, נראה שהן גרסאות של השם יוחנן (Urman 1995:396); ייתכן שזוהי צורה בארמית של שם ביוונית שמקורו בשם בעברית/ארמית. בבית שערים התגלו כתובות, ובהן השם אניאנה' שזו גרסה של השם חנינה (CIIP IV:7151). שם דומה ליואנן נמצא בכתובת יוונית על גלוסקמה מחורבת ציפייה, המתוארכת לשנים 70–135 לסה"נ (CIIP IV:3280).

בשורה השנייה מופיע השם **נגרה** המזכיר שמות ידועים מספרות התלמוד, לדוגמה **רבי אייבו בר נגרי** (בבלי, סנהדרין ס"ז, ע"ב; ירושלמי, מהדורת וילנא, עירובין י), וכן **רבי אבין נגרא**, שבו השם מופיע

בהקשר מקצועי, כלומר שעבודתו הייתה בנגרות (בבלי שבת, כ״ג ב, עבודה זרה, נ, ב). נראה כי הייתה בכתובת שורה נוספת, אך היא אינה קריאה, ייתכן שהכתובת הסתיימה במילה שלום, כפי שמופיע בכתובות רבות.

פליאוגרפיה

פסיפס קצרין ייחודי במרכז רמת הגולן מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. האותיות הרחבות — ב, ר, ת, ד — ברוחב של ארבע אבנים והאותיות הצרות — ו, י — ברוחב של שתי אבנים, האות ק — ברוחב של שלוש אבנים, מרבית האותיות בגובה של ארבע אבנים. בחלק מהאותיות (ב, ר, ד, ק), מופיעה בליטה, מעין 'מתג', מעל קו האות באחד מראשיה. בכתובת 1 מופיעה האות ב בשתי צורות שונות, עם מתג עליון במילים, בנוי וברוקא, וללא מתג במילה דבר. אותיות אחדות, כגון ג, נ, א, מוטות, וזאת כדי להידמות כמה שאפשר לאות המקורית. באות נ הוסיפו אבן בראש האות לימין. דבר זה גורר לעתים מעין חיבור בין האותיות, כגון בכתובת 1, שבה האותיות ב ו־נ במילה הראשונה מתחברות. בפסיפס, כמו שמופיע בהרבה כתובות, האותיות ה ו־ח סגורות למעלה. צורת האותיות דומה ברובה לאותיות המופיעות על אבנים שנמצאו באתר במהלך החפירות והסקרים (בדיחי, זינגבוים ושבטיאל 2025). חשוב לציין שאי אפשר לתארך כתובות פסיפס על סמך הכתב (נוה 5:1978), מכיוון שהוא לא השתנה במשך מאות שנים.

דיון

פסיפסים הם תופעה נדירה בבתי כנסת בגולן המאופיינים בעיקר בעיטורי אבן; גם בגליל העליון השתמשו מעט מאוד בפסיפסים. בבתי הכנסת שנחפרו בדביה ובעין נשוט הסמוכות לקצרין, וכן גם בבתי הכנסת באום אל־קנטיר, בדיר עזיז ובכנף, לא נמצאו סימנים לרצפות פסיפס. יוצאים מכלל זה הם בתי הכנסת במג׳דוליה, שם נחשפה רצפת פסיפס שתוארכה למאה הג׳ לסה״נ ובתי הכנסת בחוף כורסי ובחמת גדר הממוקמים בשולי הגולן, שם התגלו פסיפסים נוספים. בתי הכנסת בגולן נבדלים זה מזה במאפיינים אחדים, כגון הסגנון האמנותי של העיטורים, האדריכלות ומיקום הכניסה, רק בבית הכנסת בקצרין הכניסה ממוקמת בצפון, תופעה ייחודית ביחס לשאר בתי הכנסת באזור (מעוז תשס״ג). השאלה היא מה הסיבה להבדלים בין בתי כנסת קרובים מבחינה גאוגרפית. ייתכן שהרצפות בחלק מן האתרים הוחלפו ברצפות טיח או אבן בתקופות מאוחרות יותר, ולכן לא נמצאו עד כה פסיפסים, אך במקרה כזה היה סביר שייחשפו לפחות כמה שרידים פזורים של אבני פסיפס במהלך החפירות, ואלה לא נמצאו.

הפסיפס שנחשף חולק לארבע כתובות, ייתכן שהשורה הראשונה בכתובת 1 שימשה פתיח לשאר הכתובות, שהיו כנראה רשימת תורמים לבית הכנסת. תופעת חלוקת כתובת פסיפס למקטעים נפרדים במסגרת מעוטרת, שכל אחד מהם מקדיש תרומה, או מציין שמות תורמים, מוכרת גם מבתי כנסת אחרים בארץ ישראל, לדוגמה בציפורי, בחמת טבריה ובכפר כנא. נראה שהשתמשו במבנה טקסטואלי דומה, שנועד להבליט את תרומותיהם של בני הקהילה ולשמר את זכרם.

מעניין במיוחד הממצא של קורת הבזלת הארוכה, שהונחה על הכתובת בשלב האחרון לשימוש בבית הכנסת. מיקומה של האבן בקו העמודים ורצפת הטיח המאוחרת (שלב ב2) הניגשת אליה עשויים

להצביע על פעולה מכוונת של שימור או הדגשה, בדומה לעמוד של ארון הקודש שהונח על מקטע של הפסיפס הגאומטרי שנחשף בצד המערבי. לא ברור מה גרם להפסקת השימוש ברצפת הפסיפס, אך ייתכן שנעשתה בחירה סלקטיבית והחלטה מודעת באשר לחלקים שראוי לשמרם. החופרים של בית הכנסת הציעו שהפסיפס הוחלף ברצפת טיח בשל נזק שנגרם למבנה (Ma'oz and Killebrew 1988:9). לאחרונה הציע וייס (תשפ"ה), שיש לבחון את האפשרות ששינויים בבתי כנסת התרחשו לא רק בגלל נזק, אלא שהיה פירוק מכוון כחלק מתהליך חברתי וקהילתי. ייתכן שבתוך תהליך השינוי בקצרין הוחלט לשמר דווקא את שמות התורמים, כמחווה של זיכרון, או הכרה בחשיבותם הקהילתית ושהחלפת הפסיפס ברצפת טיח הייתה מכוונת (ירושלמי, מגילה ג, ב). תופעת שימור שמות תורמים מוכרת גם מאתרים נוספים, לדוגמה בכורסי הועבר לוח שיש ממקומו המקורי, כנראה בשל החשיבות שיוחסה לשמות התורמים המופיעים בו (משגב 2021). בעין גדי, עודכנו שמות התורמים בעקבות שינוי במעמדם החברתי (Misgav 2021:84).

עם כתובת הפסיפס שנחשפה בחפירה זו, בקצרין התגלו עד היום תשע כתובות שאפשר לייחסן לבתי כנסת ולבתי קברות, כולן נכתבו בארמית ובעברית, וזהו האתר שנמצאו בו עד כה הכי הרבה כתובות מהאתרים היהודיים בגולן מתקופות אלו. בכפרים סמוכים, כגון בדביה ובעין נשוט (Gregg and Urman 1996:95–102) נמצאו כתובות גם ביוונית.

תיארוך שלב הפסיפס בקצרין עדיין אינו ברור. נכון לעכשיו, התיארוך מבוסס בעיקר על מיקומו בין שתי רצפות מתוארכות היטב: שלב א, ובו רצפת הטיח הקדומה (רצפה 1) שתוארכה בחפירה על סמך חרסים שנמצאו מתחת לה לסוף המאה הג' או ראשית המאה הד' לסה"נ, ושלב ב2, ובו רצפת הטיח המאוחרת (רצפה 3) המתוארכת למאה הז' לסה"נ. לדעתם של מעוז, קילברו וחכליל יש לשייך את שלב הפסיפס לממצא המטבע שנמצא בתשתית הספסל משלב ההארכה של בית הכנסת במאה הו' לסה"נ. לדעתנו, מכיוון ששלב הטיח הראשון מתוארך כנראה לסוף המאה הג' לסה"נ יש מקום לבחון מחדש את תיארוך הפסיפס לתקופה קדומה יותר, ייתכן למאה ה' לסה"נ.

הפניות

אורמן ד' תשמ"ד. כתובות יהודיות מתקופת המשנה והתלמוד באזור קצרין שבגולן. **תרביץ נג–נד**:513–545.

אורמן ד' תשנ"ו. כתובות יהודיות נוספות בדבורה ובקיסרין שבגולן. **תרביץ סה**:519–521.

בדיחי צ', זינגבוים א' ושבטיאל י' 2025. מערות קבורה, קברים ומצבות: בית הקברות העתיק של קצרין כמקרה מבחן לגודל היישוב בתקופה הרומית ביזנטית. **במעבה ההר** 14:198–208.

וייס ז' תשפ"ה. פירוק ובנייה, חורבן ונטישה בבתי הכנסת העתיקים. **קתדרה** 186:9–34.

זינגבוים א' 2009. קצרין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (09.07.2009) https://hadashot.iaa.org.il/report_detail.aspx?id=1156&mag_id=115 (תאריך גישה 05.01.2026) .

זינגבוים א' 2014. קצרין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (15.09.2014) https://hadashot.iaa.org.il/report_detail.aspx?id=10614&mag_id=121 (תאריך גישה 05.01.2026).

זינגבוים א' 2017. קצרין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 129 (25.04.2017) https://hadashot.iaa.org.il/report_detail.aspx?id=25215&mag_id=125 (תאריך גישה 05.01.2026).

מעוז צ״א. קצרין 1992. בתוך א׳ שטרן עורך. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ׳ 1426–1423.

מעוז צ״א תשס״ג. על מוצאם האדריכלי של בתי הכנסת הגליליים. **קתדרה** 107:47–62.

מאיר ד׳ ומאיר ע׳ תשע״ג. **בתי כנסת קדומים ברמת הגולן**. ירושלים. עמ׳ 42–51.

משגב ח׳ 2021. ברכה לתורמים: כתובת מבית הכנסת בכורסי, קריאה חדשה. **ארץ־ישראל מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה** לד, ספר עדה ירדני עמ׳ 137–139.

נוה י׳. 1978. **על פסיפס ואבן. הכתובות הארמיות והעבריות מבתי־הכנסת העתיקים**. ירושלים.

קילברו א׳ 1992. קצרין. בתוך א׳ שטרן עורך. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ׳ 1426–1428.

Betlyon J.W. and Killebrew A.E. 2016. A fourth-century CE coin hoard from the Qaṣrin village. In A. E. Killebrew and G. Faßbeck eds. *Viewing ancient Jewish art and archaeology: VeHinnei Rachel – essays in honor of Rachel Hachlili* Leiden, Brill. Pp. 33–47.

CIIP I/1: H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and A. Yardeni eds. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae* I/1: *Jerusalem 1–704*. Berlin–New York 2010.

CIIP I/2: H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price and A. Yardeni eds. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae* I/2: *Jerusalem 705–1120*. Berlin–Boston 2012.

CIIP IV/1: W. Ameling, H.M. Cotton, W. Eck, A. Ecker, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, P. Weiß and A. Yardeni eds. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae* IV/1: *Iudaea/ Idumaea 2649–3324*. Berlin–Boston 2018.

CIIP V/1: W. Ameling, H.M. Cotton, W. Eck, A. Ecker, J. Heinrichs, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, J. Price, P. Weiss, O. Abudraham and A. Yardeni eds. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/ Palaestinae* V/1: *Galilaea and Northern Regions 5876–6924*. Berlin–Boston 2023.

CIIP V/2: W. Ameling, H.M. Cotton, W. Eck, A. Ecker, J. Heinrichs, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, J. Price, P. Weiss, O. Abudraham and A. Yardeni eds. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/ Palaestinae* V/2: *Galilaea and Northern Regions 6925–7818*. Berlin–Boston 2023.

Gregg R.C. and Urman D. 1996. *Jews, Pagans and Christians in the Golan Heights: Greek and other Inscriptions of the Roman and Byzantine Eras*. Atlanta, Georgia.

Hachlili R. 2013. *Ancient Synagogues—Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research* (Handbook of Oriental Studies 1; Ancient Near East 105). Leiden–Boston.

Killebrew A.E. 1997. Qasrin. In E.M. Meyers ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* 2. New York–Oxford. Pp. 381–383.

Maʿoz Z.U. 2023. The Synagogue at Qaṣrin. In L.I. Levine, Z. Weiss and U. Liebner eds. *Ancient Synagogues Revealed: 1981–2022*. Jerusalem. Pp. 142–147.

Maʿoz Z.U. and Killebrew A.E. 1988. Ancient Qasrin: Synagogue and Village. *Biblical Archaeologist* 51:5–19.

Misgav H. 2021. The Inscriptions of the En-Gedi Synagogue. In Y. Porath. *The Synagogue at En-Gedi* (Qedem 64). Jerusalem. Pp. 83–97.

Naveh J. 2009. Nameless People. In J. Naveh. *Studies in West-Semitic Epigraphy: Selected Papers*. Jerusalem. Pp. 413–428.

Rassalle T. *Qasrin. Ancient Synagogue Coins*. (Last modified 2021). https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/qasrin.

Urman D. 1995. Public Structures and Jewish Communities in the Golan Heights. In D. Urman and P.V.M. Flesher eds. *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery* II (Studia Post-Biblica 47/2). Leiden–New York–Cologne. Pp. 373–617.

Weiss Z. 2005. The Artifacts. In Z. Weiss. *The Sepphoris Synagogue: Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts*. Jerusalem. Pp. 302–310.